

Toelichting en achtergronden bij de zoekmogelijkheden van de databank

J.G. Smit

Inhoud:

Geavanceerd zoeken

De zoekvelden

Brieven aan of van Willem van Oranje

Briefnummer

Datum

- a. Datum
- b. Bepaalde datum
- c. Jaarstijl
- d. Kalenderhervorming

Zoek in alle velden

Correspondent

Verzendplaats

Inhoud

Incipit

Bron

Toegang

Verschijningsvorm

- a. origineel eigen hand
- b. origineel
- c. minuut eigen hand
- d. minuut
- e. ontwerp eigen hand
- f. ontwerp
- g. kopie authentique
- h. kopie secrétaire
- i. kopie contemporaine
- j. kopie 17e eeuw, kopie 18e eeuw
- k. kopie 19e eeuw
- l. kopie 20e eeuw
- m. editie
- n. excerpt
- o. facsimile

Opmerkingen

De verantwoording van ontstaansgeschiedenis van de databank is hiervoor aan de orde geweest. Hier volgen nog een specifieke toelichting op de zoekmogelijkheden, een uitleg van de diverse zoek- en gegevensvelden en een aantal zoektips. Bij enkele velden is ruime achtergrondinformatie gegeven.

De projectpagina en de daarop volgende schermpagina's met zoekvelden leiden naar een resultatenschermb. Daarop worden de gevonden documenten kort gepresenteerd met briefnummer, datum, aan of van Willem van Oranje, de naam van de correspondent, de naam van de verzendplaats en de vermelding of er een afbeelding (pdf) is en hoe groot het digitale bestand daarvan is. Onderaan deze schermpagina heeft u de mogelijkheid naar de volgende of vorige resultaten te gaan, of opnieuw te zoeken. Door het onderstreepte briefnummer aan te klikken komt u op het detailscherm van het betreffende document. Daar staan behalve de hiervoor genoemde gegevens ook het incipit, de inhoud, de opmerkingen, de verschijningsvorm, de bron en de toegang van het betreffende document. Alle onderstreepte woorden zijn aan te klikken. U kunt op die wijze rechtstreeks naar alle records van de correspondent, de verzendplaats of de bron.

Op het detailscherm staat ook vermeld of er een afbeelding (pdf) is en hoe groot het digitale bestand daarvan is. De verschijningsvorm die wordt afgebeeld, is in rood gezet. Vanuit beide vermeldingen pdf kunt u doorklikken naar de afbeelding van het door u gezochte document. Vanuit het afbeeldingscherm kunt u via de knop BACK linksboven terug naar uw zoekresultaten.

De projectpagina Correspondentie van Willem van Oranje heeft links het projectmenu, vanwaaruit u rechtstreeks naar verschillende onderdelen van het project kunt gaan: de tekst van de Geschiedenis en verantwoording van het project, de Literatuurlijst, het Overzicht van brieven, het scherm Zoek geavanceerd, de Hulp bij het zoeken, het Colofon. Door het Overzicht van brieven aan te klikken komt aan het begin te staan van het volledige, chronologische geordende, overzicht van de documenten. De Hulp bij het zoeken geeft handige tips. Het Colofon geeft de namen van allen die ooit bij het project betrokken zijn geweest.

Op de projectpagina heeft u direct al een zoekscherm met een beperkt aantal zoekmogelijkheden. U kunt een zoekterm intikken, kiezen of u in alle velden wilt zoeken, alleen naar een correspondent of in de inhoud, en hoeveel zoekresultaten u op het scherm getoond wilt hebben. Het zoekscherm Geavanceerd zoeken biedt meer zoekmogelijkheden.

Geavanceerd zoeken

Op het scherm Geavanceerd zoeken komen de volgende zoekmogelijkheden aan de orde: Brieven van of aan Willem van Oranje, het briefnummer, de keuze van een datum of tussen verschillende data, het zoeken in alle velden, zoeken op correspondent en verzendplaats, in de inhoud en incipit, op bron, toegang en verschijningsvorm, en in de opmerkingen. Elk van deze mogelijkheden wordt hierna behandeld. Aan de rechterzijde bevinden zich knoppen voor de lijsten: briefnummerlijst, correspondentenlijst, verzendplaatsenlijst, incipitlijst, bronnenlijst. Het feit dat deze woorden onderstreept zijn, geeft u de mogelijkheid direct naar de lijsten door te klikken en hierin de door u gewenste zoekterm aan te klikken. De lijsten zijn numeriek (de briefnummerlijst) of alfabetisch ingericht.

Aan de uiterste rechterzijde van dit scherm staan de zoektips voor de verschillende velden. Aan de linkerkant van het zoekscherm kunt u het zoeken in verschillende velden tegelijk combineren. Standaard staat de optie EN aan. Bij gebruik van EN moet het zoekwoord in twee of meer gekozen velden van één record tegelijk voorkomen. De optie OF biedt de mogelijkheid door het intikken van een zoekwoord, naar woorden te zoeken die in één van de gekozen velden voorkomen. Wilt u het zoeken in bepaalde velden uitsluiten, dan kiest u voor de optie EN NIET.

De zoekvelden

Brieven aan of van Willem van Oranje

De optie AAN zoekt naar alle documenten bestemd voor de prins, de optie VAN naar alle documenten uitgegaan van de prins of in zijn naam uitgevaardigd. Standaard staat deze optie op BEIDE. Door dit aan te laten staan kunt u eventuele zuivere correspondentie op het spoor komen.

Briefnummer

Het unieke nummer, tot stand gekomen bij het aanmaken van een documentrecord in de invoerapplicatie, is een belangrijk samenbindend element in de databank. Het onderscheidt elk document van de andere opgenomen stukken. Het nummer wordt gebruikt in het veld Opmerkingen om naar samenhangende en verwante documenten te verwijzen. Daartoe behoren ook brieven waarop wordt geantwoord en brieven die een antwoord zijn. In deze gevallen is het briefnummer bekend en kunt u rechtstreeks, zonder andere velden in te vullen, het betreffende document opvragen door het nummer in te tikken.

Datum tussen

Door in de zoekvelden bij deze zoekmogelijkheid dagnummers, namen van maanden en jaartallen in te voeren (tussen 1549 en 1584), kunt u chronologisch te zoeken. Zo kunt u een gebeurtenis als het ontzet van Leiden (3 oktober 1574) of een document waarvan de datum bekend of gevonden is, in de

context van andere gelijktijdige of ongeveer gelijktijdige gebeurtenissen of documenten plaatsen. Bij de bekende datum 15 mei van een document kunt u dus desgewenst alle documenten opvragen tussen 1 en 31 mei of tussen 10 en 20 mei.

Met de datering van de documenten is vaak iets aan de hand. Daarom volgt hier achtereenvolgens nadere uitleg bij de onderwerpen Datum, Bepaalde datum, Jaarstijl en Kalenderhervorming.

a. Datum

De datum is ontleend aan de datering die het document zelf vermeldt, doorgaans opgenomen in de datumregel aan het einde van het stuk. De datum geeft het tijdstip aan waarop het document is geschreven, uitgevaardigd of verzonden. Is de datum van een ontwerp of minuut afwijkend van die van het uitgegane origineel, dan geeft de datum van het origineel de doorslag. Wijkt de datum van een afschrift af van die van het origineel, of, als er geen origineel is, van het ontwerp of de minuut, dan geven deze laatste de doorslag. De datumregel in geauthentiseerde kopieën is echter als meer betrouwbaar in aanmerking genomen dan die van ‘gewone’ afschriften.

Vooraf bij afschriften uit de tweede of derde hand komen afwijkende dateringen voor. Ook edities kunnen foutieve data bevatten. Lees- en transcriptiefouten als VI voor XI, XX voor XV (of andersom) en ii voor 11 in plaats van II (dus 2) komen regelmatig voor. Ook in jaarcijfers of maandaanduidingen doen zich onjuiste lezingen voor. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de nummers 8054 en 10885, waar in afschriften september in plaats van december is gelezen. Dergelijke onjuiste data zijn ook in edities terechtgekomen.

In gevallen van twijfel aan de juiste lezing van de datering, gaven de inhoud van het document en de gegevens over de historische context de doorslag. Van verschillen in datering tussen de verschillende verschijningsvormen of van twijfel aan de juistheid van de lezing is uitleg gegeven in het gegevensveld Opmerkingen.

b. Bepaalde datum

Er doen zich veel gevallen voor dat het dagnummer, de maand of het jaartal, of alle drie, in het document niet zijn ingevuld. De redenen daarvoor zijn divers: de tekst is als ontwerp overgeleverd en had dus nog helemaal geen datum nodig; op het tijdstip van het schrijven van de minuut-tekst was niet bekend wanneer het document zou worden ondertekend, bekrachtigd of uitgevaardigd; de schrijver was niet gewoon aan de datering jaartallen toe te voegen – de ontvanger wist toch wel welk jaar het was –; de schrijver nam zich voor de datum later in te vullen, en vergat dat vervolgens. Zo zijn er nog meer redenen te bedenken. Bij ontbrekende of incomplete dateringen zijn als aanvullend middel van datering uiterste grenzen aangebracht. Als het document zelf of de historische context een meer precieze datum mogelijk maakten, dan is uiteraard daarvoor gekozen. Ook de plaatsing binnen een bundel documenten of in een register met afschriften, geeft aanwijzingen voor een globale of meer precieze datering.

In bovenstaande gevallen is de datum bijvoorbeeld bepaald als: tussen de eerste en de laatste dag van de wel genoemde maand; tussen de eerste en de laatste dag van een verondersteld jaar of van meer dan één verondersteld jaar; vóór of na een bepaalde datum, in de tekst genoemd of aan de hand van de inhoud te bepalen. In het uiterste geval zijn dergelijke bepaalde data erg ruim genomen. Documenten dateren dan uit het eerste stadhouderschap van de prins over Holland, Zeeland en Utrecht en dus van vóór 6 maart 1567. Op die datum weigerde de prins immers de eed aan de koning opnieuw af te leggen (nr. 1251). Of documenten dateren uit de tijd van het ‘tweede’ stadhouderschap. In dat geval kon niet meer worden gedaan dan als uiterste datum 10 juli 1584 kiezen, de dag waarop de prins werd vermoord.

Bij documenten die geen eigen datering hebben, maar waarop wel een datum van indiening is vermeld of waarvan de datum van indiening bekend is, is deze datum als tijdstip van uitvaardiging of opstelling aangemerkt. Een vergelijkbaar geval doet zich voor bij rekestten, die van zichzelf nooit gedateerd zijn. Vaak bevatten zij wel de tekst van de beschikking in de vorm van een apostille, in de kant of marge geplaatst. Deze marginale apostillen zijn gedateerd. Hun data zijn aangemerkt als uiterste data van opstelling en indiening van het rekest.

Het record bevat bij een op dergelijke wijze bepaalde datum de opmerking: ‘Datum door bewerker bepaald’. Op welke wijze die datum is bepaald, is verantwoord in het gegevensveld Opmerkingen.

c. Jaarstijl

Behalve dateringen die bepaald zijn, kent de databank ook herleide data. Daarvan is sprake als de opsteller van het document een andere kalenderstijl hanteert dan die waarbij het nieuwe jaar op 1 januari begint of als de kalenderhervorming van 1583 niet wordt gevolgd. Rond 1570 wordt de Paasstijl, de jaarstijl waarbij het nieuwe jaar begint op de avond vóór Eerste Paasdag, gebruikt door onder meer het hof in Brussel, de kanselarij van het Hof van Holland en de andere gewestelijke bestuursorganen in Holland en Zeeland, en in de stad Dordrecht en omgeving. Brief nr. 4687 is een voorbeeld van het laatste. In deze brief met de datum 7 januari 1572 worden acties van de vijand genoemd bij Gorinchem. Daarvan kan geen sprake zijn in januari 1572, vóór de inname van Brielle, maar wel in januari 1573.¹

Deze *stilus Brabantiae* (jaarstijl van Brabant), *stilus Curiae [Hollandiae]* of *stijl sHoofs* (jaarstijl van het Hof van Holland) staat tegenover de *stilus communis*, de algemene jaarstijl die het nieuwe jaar op 1 januari laat beginnen. Daarnaast bestond er in de Middeleeuwen nog de Kerststijl, waarin het nieuwe jaar zijn aanvang neemt op Eerste Kerstdag. Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en de voornaamste steden van Zeeland hanteerden de Nieuwjaarstijl. De Kerststijl was de gebruikelijke stijl in onder meer het Duitse Rijk en de bisdommen Utrecht (behalve in delen van Holland en Zeeland dus) – de *stilus Trajectensis* – en Luik – de *stilus Leodiensis*, *stile de Liège*. Frankrijk en het bisdom Kamerijk/Cambrai – de *stilus curiae Cameracensis* – gingen in 1564 over van Paasstijl op Nieuwjaarstijl. Onder Kamerijk ressorteerden delen van de Zuidelijke Nederlanden, met name Vlaanderen.²

Stad en Baronie van Breda ressorteerden kerkelijk onder het bisdom Luik. Documenten uitgegeven door de kanselarij van Raad en Rekenkamer te Breda bewijzen dat deze de Luikse stijl volgden. Willem van Oranje zelf hield in zijn brieven ook deze stijl aan.³ Zijn Duitse achtergrond, en wellicht ook invloed uit Breda zullen hieraan niet vreemd zijn geweest. Dit leidt tot ingewikkelde toestanden in de correspondentie gewisseld tussen de prins en koning Filips II en tussen de prins en de landvoogdessen Maria van Hongarije en Margaretha van Parma in de jaren 1550 en 1560. Brieven geschreven met enkele dagen verschil dragen tussen 1 januari en Paasdag verschillende jaartallen. Hierop zijn echter ook weer uitzonderingen. Dan lijkt het erop dat de prins (of zijn klerk) de Paasstijl volgde.⁴ Ook zijn er documenten aangetroffen waarin de datering vóór Pasen van een bepaald jaar zeker niet verwijst naar de Paasstijl.⁵

De complicaties in de dateringen worden nog vergroot doordat nog een vierde jaarstijl in gebruik was. Daarin begon het nieuwe jaar op 25 maart, de feestdag van Onze Lieve Vrouwe Boodschap of Annunciatio Beatae Mariae. Deze jaarstijl werd aangehouden in Engeland en in de steden Haarlem en Delft.

In de database zijn de jaartallen van de documenten van de instanties en steden die de Paas- en Boodschapsstijl volgden, met 1 verhoogd voor de periodes tussen 1 januari en Eerste Paasdag respectievelijk 25 maart. Uiteraard wisselt de Paasdatum per jaar.

In de jaren 1572-1576 raakten de beide stijlen meer en meer in onbruik in Holland, Zeeland en Brabant. Het verdwijnen van de Habsburgse instellingen en functionarissen uit Den Haag, Middelburg en Brussel was daar niet vreemd aan. Het verblijf van de secretarie van de prins en de prins zelf in Delft in de periode najaar 1572-najaar 1574 zal van invloed zijn geweest op het verdwijnen van de

¹ Andere voorbeelden van het gebruik van de Paasstijl in en rond Dordrecht: nrs. 4660 en 6478.

² E.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen-Amsterdam 1960); R. Fruin, *Handboek der chronologie voornamelijk van Nederland* (Alphen a.d. Rijn 1934).

³ Bijv. de nrs. 4478, 7186, 10467, 10872. Nr. 10466 heeft de datering ‘a Nativitate’, na Kerstmis. Stad en Baronie van Breda en de secretarie van Willem van Oranje komen niet voor in de handboeken van Strubbe-Voet en Fruin.

⁴ Bijv. nrs. 6779, 11495.

⁵ Nrs. 7604, 10131, 10730. Daarnaast zijn er ook documenten met de toevoeging ná Pasen (nrs. 7796, 7797, 10805).

Boodschapsstijl uit Delft. Het meest conservatief bleef de secretarie van het Hof van Holland, die ook na de terugkeer in Den Haag nog lang de Paasstijl aanhield.⁶ Als bij documenten de Paas- en Boodschapsstijl zijn herleid tot de Nieuwjaarstijl, is dit vermeld in het gegevensveld Opmerkingen.

d. Kalenderhervorming

De eenheid in de stijl van datering die rond 1580 in de Nederlanden tenslotte was bereikt, werd aan het eind van 1582 reeds verbroken. Omdat de omloop van de aarde om de zon niet meer overeenkwam met de gehanteerde Juliaanse kalender, gaf paus Gregorius XIII op 24 februari 1582 een bul uit waarin hij bepaalde dat op 4 oktober 15 oktober zou volgen. Katholieke landen als Italië en Spanje volgden de bul direct. Frankrijk ging in december over, het katholieke deel van Duitsland in de loop van 1583. De niet-katholieke landen in Duitsland en de landen in Scandinavië en Groot-Brittannië bleven de oude kalender aanhouden.

In de Nederlanden ging op 10 december 1582 op naam van Frans van Anjou een plakkaat uit met de opdracht de Gregoriaanse kalender in te voeren in de nacht van 14 december. Op die dag zou dan 25 december volgen. De Staten-Generaal, Brabant en Zeeland volgden dit op. De Zuidelijke Nederlanden gingen van 20 op 31 december over of van 21 december op 1 januari. In Holland vaardigde het Hof op 19 december een eigen plakkaat uit, op naam van de prins gesteld, met de opdracht in dit gewest en in Zeeland op 1 januari 1583 de nieuwe kalender in te voeren. De dag na 1 januari zou dan 12 januari zijn. Groningen volgde nog in februari.⁷

Dit alles resulteerde erin dat de kalenders in de protestantse, lutherse Duitse landen, Scandinavië en ook in Overijssel, Gelderland en Utrecht tien dagen achter gingen lopen bij die in Holland, Zeeland en de Zuidelijke Nederlanden. In Engeland bleef gewoon de Boodschapsstijl gehandhaafd, zodat men daar zowel altijd tien dagen als tussen 1 januari en 25 maart bovendien één jaar achterliep.

In de databank zijn de Juliaanse dateringen van documenten opgemaakt in genoemde landen en gewesten in de jaren 1583 en 1584, met tien dagen verhoogd. Waar deze herleidingen hebben plaatsgevonden is dit verantwoord in het gegevensveld Opmerkingen.

Zoek in alle velden

Deze zoekmogelijkheid spreekt voor zich.

Zoektips:

Als u verschillende woorden in dit veld invult, dan worden alle documenten getoond met een gegevensveld waarin de woorden voorkomen. Het intikken van de naam Anna van Saksen toont alle documenten waarin deze naam in een van de velden voorkomt, maar ook de documenten waarin alleen Anna of alleen Saksen voorkomt.

U kunt naar het exacte voorkomen van een woord of een combinatie van woorden zoeken door deze tussen dubbele aanhalingstekens te plaatsen. Jokertekens bieden de mogelijkheid om met varianten te zoeken. Een ? staat daarbij voor een enkel teken, een * voor een willekeurig aantal tekens.

Als u alle documenten wilt opvragen die iets met Amsterdam te maken hebben, dan tikt u hier dit zoekwoord in. 'Amsterdam' blijkt dan voor te komen in de velden Inhoud, Opmerking, Verzendplaats en Correspondent. Gebruikmaking van deze zoekmogelijkheid verdient soms de voorkeur: bij brieven uit Amsterdam verstuurd door de magistraat van Amsterdam is het namelijk niet noodzakelijk dat het zoekwoord 'Amsterdam' ook in het veld Inhoud voorkomt.

Correspondent

In dit veld zijn opgenomen de namen van de personen en instanties, die aan de prins hebben geschreven of zich schriftelijk tot hem hebben gericht, en van de personen en instanties aan wie de prins heeft geschreven. Als de documenten afkomstig zijn van of gericht zijn aan meer dan één

⁶ Nrs. 9657, 11555, 11583 uit 1579.

⁷ Strubbe en Voet, *Chronologie*, 47-48. Op 12 december 1582 verzocht Willem van Oranje bij brief aan de Staten van Zeeland het plakkaat op de invoering van de Gregoriaanse kalender in te voeren (nr. 560). Op 25 december kondigden Gecommitteerde Raden van Zeeland in een plakkaat, uitgevaardigd op naam van de prins, af dat de ingezetenen van Zeeland de (geïnsereerde) verordening van Anjou moesten opvolgen, vooral met het oog op de betrekkingen met Frankrijk (nr. 1805). Zeeland herhaalde dus niet het plakkaat van het Hof van Holland en Zeeland van 19 december (nr. 10590).

persoon of instantie, dan worden deze alle genoemd. Als een ontwerp of minuut deze correspondenten als bestemming ‘mutatis mutandis’ – ‘dezelfde brieven ook te zenden aan ...’ – noemt, dan wordt volstaan met dit te noemen in het gegevensveld Opmerkingen.

Bij besturen van steden, dorpen en heerlijkheden worden niet de afzonderlijk genoemde functionarissen (burgemeesters, schepenen, raad) opgesomd maar zijn deze als ‘magistraat’ samengevat. Als slechts één van genoemde categorieën de geadresseerde is, dan is die de correspondent. Andere categorieën correspondenten in steden en dorpen als schouten, schepenen van de Keure of van de beide banken (in Gent), edelen, notabelen, (dekens van de) gilden, (dekens van de) schutterijen, burgerij of gemeente zijn steeds als correspondent opgenomen. Met name in het geval van Gent leidt dit tot een omvangrijke uitsplitsing van correspondenten.

Bij instructies is de persoon of instantie die het doel was van de missie de correspondent en niet degene die overbrengt. Als eerstgenoemde niet wordt genoemd, is degene die de lastgeving meekreeg de correspondent. Mandaten van de prins als stadhouder (en van het gewestelijke gerechtshof) voor de eerste deurwaarder ter betekening van oproepen aan gedaagden of om stukken algemeen bekend te maken, zijn aangemerkt als stukken gericht aan de deurwaarder. Paspoorten en sauvegardes – akten van vrijgeleide – zijn open brieven en als zodanig volgens de aanhef gericht aan de bevelhebbers van het krijgsvolk en de ambtsdragers en ambtenaren (‘officieren’) te land en te water (om de houders van een paspoort ongehinderd met hun goederen te laten passeren en de bezitters van een sauvegarde met rust te laten). Hier zijn niet de houders en bezitters de correspondent, maar de bevelhebbers en ambtsdragers.

Als de naam van de specifieke correspondent ontbreekt, is zoveel mogelijk getracht een algemene categorie in te vullen: ‘aan de inwoners van de Nederlanden’, ‘aan de inwoners van het gewest Holland’ bijvoorbeeld bij open brieven zoals plakkatens. In het uiterste geval is N.N. ingevuld. Waar op grond van een aanname of een veronderstelling een naam is ingevuld, is dit in het gegevensveld Opmerkingen verduidelijkt. Bij correspondentie met vorstelijke personen was het vaak mogelijk op grond van de aanspreektitel de afzender of geadresseerde te herleiden. ‘Schwager und bruder’ zijn bijvoorbeeld de zwagers van de prins; ‘Vetter, Schwager und Bruder’ de neven van Hessen. Ook hier moest in een aantal gevallen met N.N. worden volstaan.

Een aparte categorie vormt de pseudonieme correspondentie. De naam van de correspondent Volckart N. ‘secretarius der stede van Haerlem, nu ter tyt tot Emmerick’ is doorzichtig (= Dirck Volckertsz. Coornhert, nr. 7901).⁸ De naam Textor kan een pseudoniem zijn, maar onbekend is van wie. Dat de naam Hans von Heydelbach een pseudoniem is, is duidelijk geworden door een brief van zijn drager Simon Bing, de Hessische Kammermeister, aan Willem van Oranje (nr. 12693). De prins en Lodewijk van Nassau voerden schuilnamen tijdens hun veldtochten in 1572. De brieven van de broers en hun medestanders uit die tijd staan bekend als zogenaamde ‘koopmansbrieven’, brieven waarin de ene koopman aan de andere schrijft over de ‘onderneming’. Als de pseudoniemen juist zijn geïnterpreteerd, is de koopman George Certain (‘een zekere G’) de prins en de koopman Lambert Certain (‘een zekere L’) Lodewijk van Nassau.

Een voorbeeld is nr. 5194 met de datum 26 juni 1572, verzonden door George Certain te Frankfurt am Main aan een zekere Hugues de Haynault, koopman te Antwerpen. Achter deze schuilnaam gaat misschien Lodewijk van Nassau schuil. In deze brief is er sprake van dat ‘l’ estat de nostre marchandise est en si bon train en ung tamps si trouble’. Verder gaat deze brief over koopwaren, nodig om crediteuren op afstand te houden. Sommige koopmansbrieven hebben een ongewoon klein formaat. Dit wijst erop dat zij door boden verborgen in hun kleding of schoeisel zijn overgebracht. Andere brieven zijn in code.⁹

Zoektip:

Aan het veld Correspondent is de Correspondentenlijst verbonden. Deze telt 3008 namen van personen, plaatsen en instanties en is alfabetisch ingericht. De ordening heeft bij persoonsnamen plaatsgevonden op de achternaam of op het patroniem (bijvoorbeeld Hendrikss.) en bij instanties op de geografische naam. Zo moet u Staten van Holland in de Correspondentenlijst bij de H zoeken, maar u

⁸ In de correspondentie van het Koninklijk Huisarchief op de letter V geordend.

⁹ In de databank zijn koopmansbrieven opgenomen onder de nrs. 5194, 6222, 6223, 11008. Het archief van Willem van Oranje bevat een afzonderlijk inventarisnummer met dergelijke briefjes, ook tussen andere gewisseld (A 11, XIV, J, 3). Ook op andere plaatsen bevinden zich dergelijke brieven en briefjes.

kunt ook gewoon de zoekterm Staten van Holland voluit in het veld Correspondent intikken. Weet u dus een volledige naam – of denkt u die te weten –, dan kunt u die direct geheel of gedeeltelijk intikken. Zo kunt u zowel ‘Marnix’ als ‘Aldegonde’, ‘Filips van Montmorency’ als ‘graaf van Horn’ of kortweg “Horn” intikken. ‘Hoorne’ of ‘Horne’ volstaat ook omdat deze varianten zijn toegevoegd. Op de ordening op achternaam is één uitzondering gemaakt. Namen van de keizers en Rooms-koningen van het Duitse Rijk, de koningen en koninginnen van Engeland, Frankrijk, Schotland, Denemarken, Zweden en Spanje, en de namen van daaraan gelijk te stellen personen als de pausen zijn in de lijst op de voornaam gerangschikt. U zoekt dus in deze gevallen op Karel V, Elisabeth of Filips II.

De voornamen van de vorsten zijn vernederlandst: Filips in plaats van Philips, Philippe of Philipp; Karel in plaats van Charles of Karl. Dit geldt ook voor de talrijke Duitse vorsten. Bij hen is bovendien VAN gebruikt in plaats van VON.

Uit de 3008 correspondenten is een top 40 samen te stellen:

Top-40 van correspondenten van Willem van Oranje (over het gehele tijdvak 1549-1584)

1	424	Jan van Nassau
2	300	Margaretha van Parma
3	294	Willem van Hessen
4	255	August van Saksen
5	246	Gecommitteerde Raden van Zeeland
6	244	Hof van Holland ¹⁰
7	227	Staten van Holland
8	251	Filips II
9	234	Staten-Generaal
10	215	Frederik II van Denemarken ¹¹
11	209	Staten van Zeeland
12	195	Maria van Hongarije
13	170	Staten en Vier Leden van Vlaanderen
14	151	Gent
15	142	Günther van Schwarzburg
16	139	Willem van Nassau
17	132	Lodewijk van Nassau
18	105	Staten van Utrecht
19	98	Willem van Gulik-Kleef
20	94	Filips van Hessen
21	91	Leiden
22	89	Elisabeth van Engeland
23	86	Emanuel Filibert van Savoye
24	82	Arend van Dorp
25	ca. 80	Kanselier en/of raden van Gelre en Zutphen
26	74	Staten van Gelderland
	74	eerste deurwaarder van het Hof van Holland
28	73	Gouda
29	63	Jacob van Wesembeke
	63	Vlissingen
31	62	Antwerpen
32	61	Staten van Brabant
33	58	Diederik Sonoy
	58	Rotterdam

¹⁰ Zonder de mandaten van stadhouder en Hof aan de eerste deurwaarder van het Hof. Deze deurwaarder staat dankzij de bewaard gebleven mandaten op plaats 26/27.

¹¹ Voornamelijk correspondentie met Oranje als stadhouder van Holland over handelszaken.

	58	Raad van State
36	55	Francis Walsingham
37	53	Ieper
38	52	Charles de Trello
39	51	Willem van den Bergh
40	50	Veere

Pro memorie: De onbekende correspondent N.N. komt 334 keer voor.

Een dergelijke top 40 geeft een vertekend beeld (afgezien van het gegeven dat hij wel erg afhankelijk is van de archiefsituatie). Het beeld wordt scherper als wij in de levensloop van de prins de datum 1 april 1572 als scheidslijn aanbrengen. De beide top 10's van correspondenten vóór en na die datum zien er totaal verschillend uit:

Top 10 van correspondenten in de tijdvakken voor en na 1 april 1572

Correspondent vóór 1-4-1572 (in %)		na 1-4-1572 (in %)		
1	Margaretha van Parma	100	Jan van Nassau	80
2	Willem van Hessen	96	Gecomm. Raden van Zeeland	100
3	koning Filips II	100	Staten-Generaal	100
4	August van Saksen	97	Hof van Holland	87
5	Maria van Hongarije	100	Staten van Holland	96
6	Willem van Nassau	100	Staten van Zeeland	99
7	Günther van Schwarzburg	92	Staten/Vier Leden van Vlaanderen	100
8	Filips van Hessen	100	Gent	100
9	Frederik II van Denemarken	43	Frederik II van Denemarken	57
10	Willem van Gulik	94	Staten van Utrecht	94

Dat van de correspondentie gewisseld tussen de prins en Margaretha van Parma, Filips II, Maria van Hongarije, Willem van Nassau en Filips van Hessen alle documenten dateren van vóór 1 april 1572 verbaast niet: sommige van de correspondenten zijn overleden, aan andere schriftelijke relaties heeft de politieke toestand een eind gemaakt. Maar ook de correspondentie met August van Saksen, Willem van Hessen, Günther van Schwarzburg en Willem van Gulik blijkt nagenoeg geheel tot stilstand te zijn gekomen. Als de grens niet bij 1 april 1572 was getrokken maar bijvoorbeeld bij 31 december 1568 had dit nauwelijks verschil gemaakt. Het feit dat de prins de wapens opnam tegen zijn vorst was de doorslaggevende reden voor zijn Duitse familieleden, die rekening hadden te houden met hun keizer, een einde te maken aan de relatie.

Alleen de correspondentie met de koning van Denemarken is tamelijk evenwichtig over beide perioden verdeeld. Dit is echter tevens de inhoudelijk meest afwijkende briefwisseling: het gaat daarin nauwelijks over familie- of politieke zaken, maar veelal over de handel tussen Holland en het Oostzeegebied (en de overlast van de Watergeuzen).

Van de correspondenten van de prins uit de periode na 1 april 1572 zijn er enkele geheel nieuw omdat zij eerder nog niet bestonden (Gecommitteerde Raden van Zeeland), een sluimerend bestaan leidden (de Staten-Generaal) of omdat er eerder geen of weinig reden was om met hen te corresponderen (de Staten en Vier Leden van Vlaanderen en de stad Gent). De correspondenten van na 1 april 1572 zijn ook bijna allemaal instanties, in tegenstelling tot die van voor die datum. Met broer Jan van Nassau wordt de briefwisseling na 1572 geïntensiveerd.

Verzendplaats

De plaats van verzending is ontleend aan het document zelf. Zou men een dergelijke plaats kunnen veronderstellen op grond van het itinerarium van de prins of op basis van de woonplaats van de afzender – zo zal bijvoorbeeld het stadsbestuur van Gouda wel uit Gouda schrijven –, dan is er vanaf gezien dergelijke veronderstelde plaatsen toe te voegen. De plaats van verzending in brieven van de prins houdt niet in dat deze plaats tevens zijn verblijfplaats was. De prins kan immers elders verblijven, terwijl instanties waarvan hij in naam deel uitmaakt hun brieven en akten mede op naam

van hem doen uitgaan, maar uiteraard hun eigen plaats van vestiging of verblijf als verzendplaats in het document zetten. Dit geldt bijvoorbeeld voor het Hof van Holland en het Hof van Utrecht, die hun correspondentie – die mede op naam staat van de al of niet met naam genoemde stadhouder – vanuit Den Haag en Utrecht verzenden of uitvaardigen.

In 1933 is door Van Alphen het itinerarium ('dagregister') van Willem van Oranje gepubliceerd, zoals hij dat op basis van de hem toen bekende informatie had kunnen reconstrueren.¹² De databank voegt hieraan verschillende nieuwe verblijfplaatsen toe en vult reeds bekende gegevens aan. Zo blijkt de prins de zandplaat Ruigenhil – zijn persoonlijke eigendom en de plek waar zijn zoon Maurits de naar zijn vader genoemde vesting Willemstad liet bouwen – op 24 september 1583 op doorreis van Zierikzee naar Dordrecht in persoon te hebben bezocht (nr. 11069).

Zoektip:

Van in het buitenland gelegen steden waarvan een Nederlandse naam bekend is of nog min of meer gangbaar is, zijn de namen zowel in het Nederlands als in de taal van het eigen land ingevoerd. U kunt dus zowel op Bergen als op Mons zoeken, en op Keulen en Köln. Naast Den Haag is ook 's-Gravenhage ingevoerd.

De alfabetisch ingerichte lijst van verzendplaatsen is op te vragen via de knop [Verzendplaatsenlijst](#).

Inhoud

Bewerker Vermaseren is het project gestart zonder inhoudsaanduidingen op te nemen. In zijn optiek zou na de inventaris immers de editie van de brieven volgen. Pas in dat stadium zouden korte onderwerpsaanduidingen van pas komen. Bewerker Kluiver heeft in 1981 voorgesteld onderwerpsaanduidingen al in de inventaris in te voeren. Die zouden een belangrijk hulpmiddel voor de onderzoeker zijn om vast te stellen of hij een document de moeite waard vond voor verdere raadpleging. Kluiver was bereid in 'ruil' voor het aanbrengen van een veld Inhoud het veld Incipit te laten vallen.¹³ Op welke wijze dat veld gevuld moest worden, werd pas later beslist. In 1987 meldde Kluiver dat er een definitieve keuze was gemaakt: 'Een inhoudsaanduiding in trefwoorden bleek niet gewenst; gekozen is voor een omschrijving van maximaal twee regels, waarin met name de intentie tot het schrijven van het betreffende document wordt aangegeven. De gebruiker heeft dan via de index een nadere toegang tot het materiaal' (1987 p. 25).

De drie keuzes die Kluiver voor ogen had, waren: het maken van vrij uitvoerige samenvattingen, zoals de *Calendar of State Papers* die kent, korte impressies geven op grond van kernwoorden per alinea, of een aanduiding van het onderwerp van een brief maken.

Kluiver koos voor het laatste. De eerste en tweede mogelijkheid zouden in zijn optiek een te lange bewerkingsduur vergen. Immers, als men aan een document twee of driemaal zoveel tijd besteedt, neemt de bewerkingsduur voor het gehele project navenant toe. De laatste mogelijkheid sloot ook aan bij het systeem dat Groen van Prinsterer en Gachard volgden. Zij gaven een *onderwerpsaanduiding* voorafgaand aan de brieven die tot doel had de gebruiker te laten beslissen of het betreffende document voor zijn onderzoek of aandachtsgebied de moeite waard was.

Het gevaar bij te summere aanduidingen is echter dat of te weinig van de inhoud wordt onthuld of een te grote verwachting wordt gewekt. Dit gevaar is niet geheel uit te bannen omdat de omvang van de inhoudsaanduiding niet steeds evenredig is met die van het betreffende document. Bij een kort stuk wordt naar verhouding meer informatie in de samenvatting weergegeven dan bij een omvangrijker document. Bij sommige brieven was het doel minder de inhoud als wel de geste van het zenden van de brief. In zulke gevallen is dit duidelijk gemaakt met termen als 'beleefdheidsschrijven' of 'betuiging van aanhankelijkheid'. Bij verzending van nieuwsberichten is dit ook duidelijk weergegeven met sleutelwoorden als 'tijdingen', 'courante berichten' of 'nieuwsberichten'.

Kluyvers keus voor het maken van de 'aanduiding van het onderwerp', elders door hem ook wel genoemd het 'weergeven van de strekking' van de brief of van de 'intentie' waarmee de brief is opgesteld, tot de inhoud, gaat voorbij aan de inmiddels ruime zoekmogelijkheden die de informatietechnologie biedt. Daarom zijn zijn inhoudsaanduidingen waar mogelijk en voorzover de projecttijd het toeliet ruimer geformuleerd. Persoons- en geografische namen zijn op grotere schaal in

¹² H.J.P. van Alphen, 'Dagregister van 's prinsens levensloop', in: *Prins Willem van Oranje 1533-1933* (Haarlem 1933) 409-452.

¹³ *Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Jaarverslag 1981* ('s-Gravenhage 1982) 18.

de tekst verwerkt en omschrijvingen als 'landvoogdes', 'keizer', 'koningin van Engeland' en 'koningin-moeder' zijn vervangen door de concrete namen Maria van Hongarije of Margaretha van Parma, Karel V of Maximiliaan II, Elisabeth van Engeland en Catharina de Medici. Op dergelijke namen zal de gebruiker immers zoeken. Daarom is ook zo veel mogelijk vermeden om woorden als Haags of Leids te gebruiken. De voorkeur is dan gegeven aan omschrijvingen als 'de inwoners van Den Haag' of 'van Leiden'.

Er is geen gebruik gemaakt van vaste zoektermen, opgenomen in een thesaurus. U moet dus zelf uw zoekwoorden bedenken. Probeer naast Frankrijk het woord Franse, naast paard de woorden hengst, merrie en veulen, naast godsdienst theologie (tik theol in, dan komt ook het woord theoloog te voorschijn), naast lutheranen Augsburgse confessie, naast huwelijk bruiloft, naast krijg oorlog, naast officieren de woorden kapitein, luitenant, vaandrig en sergeant. Delen van woorden bieden meer zoekmogelijkheden dan hele woorden: theol zoekt op theologie en theoloog, theologen; predik zoekt op prediken en predikant(en).

Dit heeft ook nadelen: bij het zoekwoord Gent verschijnt ook regent, en bij hond ook honderd en Hondsbos. Wilt u alleen treffers met de exacte zoekterm, dan moet u de dubbele aanhalingstekens "" gebruiken: "Gent". Bij "hond" is dit echter weer niet aan te bevelen. Dit levert slechts 1 treffer op. Met de zoekterm "hond" mist u de samenstellingen honden, jachthond, bloedhond, windhond e.d. Door alleen hond in te tikken, zonder dubbele aanhalingstekens, krijgt u 44 treffers. Dan moet u wel de treffers Hondsbos en honderd op de koop toe nemen.

Een ander voorbeeld: het intikken van het zoekwoord schuld levert 268 treffers op, variërend van schulden, schuldbekentenis en schuldvordering via beschuldiging tot verontschuldiging. Zoekt u de schuld in de financiële betekenis van het woord, in de voorgaande voorbeelden het eerste lid van samengestelde, dan moet u "schuld*" intikken: de software zoekt dan de woorden met schuld waaraan geen letters vooraf gaan maar waaraan wel een samenstelling van een of meer letters vastzit. "schuld*" geeft nog maar 106 treffers.

Zoektip:

Als een woord geen resultaat oplevert, probeert u dan een synoniem of een variant: huwelijk en bruiloft; paard, hengst en merrie; schip en scheeps-. U kunt naar het exacte voorkomen van een woord of een combinatie van woorden zoeken door deze tussen dubbele aanhalingstekens te plaatsen: "hond". U vindt dan echter niet de honden. U kunt ook jokertekens gebruiken bij het zoeken. Een ? staat daarbij voor een enkel teken, een * voor een willekeurig aantal tekens. "schuld*" levert alle woorden op die met schuld- beginnen.

Incipit

Het incipit of de beginregel is in de inventaris opgenomen als middel tot identificatie. Niet alleen voor het onderzoek bood het incipit de nodige houvast, ook voor de gebruiker van de databank is het een nuttig gegeven om documenten te kunnen identificeren. Men kan immers een document, voorzien van een bepaalde datum, in een publicatie of een archief aantreffen en tot de (voorbarige) conclusie komen dat het in de databank ontbreekt. Daar kan het stuk echter op een andere datum zijn ingevoerd, omdat bij de bewerking een andere verschijningsvorm is gekozen die een andere datum had. Het incipit is dan het middel om te controleren of de conclusie wel terecht is dat het document in de databank ontbreekt. Uiteraard is bij ongedateerde of incompleet gedateerde documenten het incipit ook een uitstekend hulpmiddel om ze te plaatsen.

Het incipit is niet de beginregel van de tekst van het document (na een eventueel opschrift of de bovengeschreven naam van de afzender). Brieven beginnen met een aanschrifttitel en een betuiging van vriendschap of dienstbereidheid. Die kunnen teruggaan op een standaardformulier zoals dat bij Duitse brieven blijkt. Binnen die formulering kan de afzender de mate van zijn vriendschap of bereidheid tot dienstverlening invlechten ('ungespartz Leibs unnd Guets'):

'Durchleuchtiger Hoichgeporener Furst. E[uer] F[ursthliche] G[enade] sein meyne underthenige gantzgefleisseine unnd willige Dienste ungespartz Leibs unnd Guets alle Zeit zuvornn bereit'.
(nr. 4179)

Er is een duidelijk verschil in aanhef tussen brieven gericht aan personen hoger in de hiërarchie geplaatst in de toenmalige standenmaatschappij en brieven aan leden van de derde stand. De aanhef van een brief van de prins aan Wesembeke luidt niet anders dan: 'Wesenbeke'. In de ondertekening kan er zelfs geen beleefdheidsformule af (nr. 7990). In de stedelijke en vorstelijke secretarieën

circuleerden formulierboeken met voorbeelden van standaardbrieven en met voorbeelden van aanhef en afsluitende woorden. In een dergelijk formulierboek van de secretaris van Gorinchem zijn aanschrijftitels, begroetingsformule, beginwoorden en afsluitende woorden genoteerd die klerken moesten opnemen in brieven aan de prins:¹⁴

Aen mijn heere den prince van Oraingien:
G[enadig]e heer. Naer alle oitmoedighe ende dienstelijcke recommandatien t' uwer
F[urstedijcke] Genad]e gratie.
G[enadig]e heere. Alsoe etc.

Aen den selven:
Hoochgeborenste grootmogenste doorluchtichste forste, genadige lieve heere.

'T slot:
Biddende God Almachtich uwe mijns heere G[enade] altijt te willen gespaeren mit alle
prospereyteit in lange salich leven.

Akten, oorkonden en dergelijke hebben vaak de vorm van een 'open brief', een document bestemd voor iedereen die belang bij de inhoud heeft of waarvan de houder er belang bij heeft die in passende gevallen te tonen. Behalve commissies hebben ook *sauegardes*, vrijgeleiden, paspoorten en kaperbrieven de vorm van een open brief. Dergelijke documenten beginnen met de naam van de prins en sommen dan al zijn titels op: 'Wij Willem bij de gratie Gods prins van Oranje, graaf van Nassau etc. etc.' Daarna volgt een verzoek om aandacht (de *captatio benevolentiae*): 'Allen die dit lezen of horen lezen, saluut'. Pas daarna volgt de *narratio* van het document, de verhalende tekst, die vaak de voorgeschiedenis van een voorgelegde vraag of kwestie betreft. De eerste zin hiervan is het incipit in de databank.

Bij een zo grote hoeveelheid documenten is er vaak een identieke aanhef. Er is niet naar gestreefd om door een afdoende lengte tot niet-identieke beginregels te komen. Wanneer meer verschijningsvormen van een document voorhanden zijn is de meest officiële versie tot uitgangspunt genomen. In geval bijvoorbeeld een origineel en minuit aanwezig zijn heeft het origineel de voorkeur, in geval van een minuit en een afschrift de minuit. De wijze van transcriptie is de kritisch-normaliserende. Dit wil zeggen dat woordscheiding en -verbinding is toegepast, hoofdletters zijn aangebracht en bij Franse teksten waar nodig het accent aigu en de apostrofe zijn geplaatst. Het meest ingrijpend is de transcriptie van 'Je' als 'Je ai' wordt bedoeld (en uiteraard uitgesproken is als Jé). De transcriptie is dan 'J'é'.

Zoektip:

U kunt de beginregel van een aan u bekend maar niet gemakkelijk te vinden document opzoeken in de Incipitlijst. U moet wel bedacht zijn op varianten in de spelling. U kunt dan het beste als zoekwoord(en) die woorden of delen van woorden intikken, die het minst onderhevig zijn aan spellingvarianten, of de jokertekens * en ? gebruiken.

Bron

In het veld Bron zijn twee soorten vindplaatsen van documenten afkomstig van of gericht aan Willem van Oranje opgenomen. Allereerst kunt u hier zoeken op de namen van de archiefbeherende instellingen, bibliotheken en musea met handschriftenafdelingen, en documentatiecentra waaraan documenten ten behoeve van de databank zijn ontleend. De namen van dergelijke instellingen waar wel onderzoek is gedaan maar waar geen relevante documenten zijn aangetroffen, zijn weggelaten. Van enkele instellingen zijn de namen louter opgevoerd op basis van vermeldingen in de literatuur of op grond van door de samenstellers schriftelijk verkregen informatie. De tweede categorie vindplaatsen zijn de bronnenpublicaties, monografieën en artikelen waarin relevante documenten zijn uitgegeven, ruim geciteerd of samengevat, hetzij in de tekst hetzij in bijlagen.

U kunt zoeken op de u bekende namen ('Nationaal Archief', 'Westfries Archief') of u kunt een deel van een naam intikken: 'Delft' levert het gemeentearchief van Delft als vindplaats op.

¹⁴ Oud-stadsarchief Gorinchem, inv.nr. 318, f. 18.

Ditzelfde geldt voor de bronnenpublicaties en de literatuur: het intikken van kortweg ‘Groen, ‘Bor’ of ‘Orlers’ zoekt edities en excerpten uit de genoemde boekwerken bijeen.

Zoektip. Een alfabetisch geordend overzicht van alle vindplaatsen – instellingen en literatuur – is te vinden in de Bronnenlijst. Deze lijst kan u op de juiste naam van een archief of bibliotheek brengen – veel instellingen zijn de laatste jaren gefuseerd en hebben andere namen aangenomen – en u verdere zoekideeën suggereren. De volledige lijst van alle geraadpleegde publicaties is te vinden in de Literatuurlijst.

Door bijvoorbeeld de term ‘Nationaal Archief’ in te tikken, kunt u opvragen hoeveel en welke documenten aan de archieffondsen en collecties van een archief zijn ontleend.

De instellingen-top 15 ziet er thans zo uit:

Top 15 van instellingen die documenten aan de databank hebben geleverd

	naam	plaats	aantal	originelen
1	Koninklijk Huisarchief	Den Haag	6227	2181
2	Nationaal Archief (36 fondsen)	Den Haag	1779	395
3	Algemeen Rijksarchief van België	Brussel	1683	682
4	Hessisches Hauptstaatsarchiv	Wiesbaden	939	234
5	Zeeuws Archief	Middelburg	679	203
6	Hessisches Staatsarchiv	Marburg	406	165
7	Sächsisches Hauptstaatsarchiv	Dresden	313	139
8	Het Utrechts Archief	Utrecht	283	74
9	Stadsarchief	Gent	243	101
10	National Archives	Londen	226	96
11	Stadsarchief	Antwerpen	204	65
12	Gelders Archief	Arnhem	203	83
13	Rigsarkivet	Kopenhagen	202	69
14	British Library	Londen	169	66
15	Regionaal Archief	Leiden	142	49

Meer dan 100 documenten zijn verder nog aangetroffen in het Staatsarchiv te Rudolstadt (127), de Bibliothèque Nationale te Parijs (124) en het Archivo General te Simancas (116). De top 15 is gebaseerd op *alle* documenten. Als een document zowel in origineel, minuit als in afschrift bij een en dezelfde instelling voorkomt, is het even zoveel keren geteld. Deze dubbel- en meertellingen zullen voor elke instelling verhoudingsgewijs even zwaar tellen. Afzonderlijk is nog het aantal originelen per instelling opgegeven.

Toegang

Het veld Toegang is de zoekmogelijkheid voor de namen van de archieffondsen, collecties, verzamelingen en dergelijke, beheerd door de archieven, bibliotheken en musea. Hier zijn ook de inventarisnummers van de fondsen, collecties en verzamelingen te vinden, en de folio's of pagina's waarop het document staat of het nummer dat het afzonderlijke document heeft.

Een drietal fondsen hebben zoveel documenten opgeleverd, dat zij afzonderlijke aandacht verdienen: het fonds van de Audiëntie in het Algemeen Rijksarchief van België (1472 documenten), de formulierboeken van het Koninklijk Huisarchief te Den Haag (1786) en het archief van het Hof van Holland in het Nationaal Archief te Den Haag (374). Tezamen dragen deze drie fondsen 30% aan de in de databank opgenomen documenten bij. De drie formulierboeken bevatten een ruime keuze uit de door de prins verstuurde brieven en uit de door hem verleende commissies en uitgevaardigde akten uit de jaren 1572-1575. Zij zijn in 1575 aangelegd, misschien om pas in dienst getreden secretariepersoneel voorbeelden te geven van welke soorten brieven en documenten op de secretarie werden opgesteld.

Het fonds van de Audiëntie is wat betreft de correspondentie van Willem van Oranje voor een groot deel ontsloten door Gachard. Door hem en in zijn opdracht zijn in de jaren 1840 de originele

brieven van de prins gericht aan Brusselse instanties (de landvoogdessen Maria van Hongarije en Margaretha van Parma, de landvoogd Emanuel Filibert van Savoye, koning Filips II, de Staten-Generaal) en de brieven – doorgaans overgeleverd in de vorm van ontwerpen en minuten – uit het archiefcontext gelicht. De documenten zijn vervolgens op chronologische volgorde gelegd, in vijf gelijke stapels verdeeld en ingebonden. Deze nog bestaande banden vormden de basis voor Gachards monumentale bronnenuitgave.

Van het archief van het Hof van Holland zijn de voor dit project belangrijkste onderdelen de bundels correspondentie en ingekomen rekesten. Deze bundels hebben vooral betrekking op de beginjaren van de Opstand, toen de prins feitelijk het enige centrale gezag binnen het gewest Holland personifieerde. Iedere Hollander, van hoog tot laag, wendde zich tot hem als hij wat gedaan wilde krijgen. Blijkbaar zijn deze rekesten in het archief van het Hof terechtgekomen. Het vertrek van de door Filips II benoemde raadsheren in 1572 naar Utrecht bood de prins de gelegenheid, begin november van dat jaar tijdens zijn verblijf in Haarlem, om nieuwe raadsheren en ambtenaren te benoemen. Samen met deze raadsheren en met een aantal op dezelfde dag in overleg met de Staten van Holland benoemde politieke adviseurs, die de ‘Raad nevens Zijne Excellentie’ vormden, deed de prins de lopende zaken af.¹⁵

Behalve de bundels rekesten bevatten ook de bundels correspondentie van het Hof over genoemde jaren vele unieke documenten. Het persoonlijk getinte bestuur van de prins nam af vanaf 1576. De Hollandse instellingen (Staten, Hof, Rekenkamer, later ook de Hoge Raad) gingen zich professioneler organiseren en vestigden zich weer in het onder het gezag van de prins teruggekeerde Den Haag. Daarentegen koos de prins vanaf 1577 voor langere tijd zijn residentie buiten Holland. Diverse bundels verkeren in matige tot slechte materiële staat en zijn thans voor langere tijd niet raadpleegbaar. De beeldbank biedt echter de afbeeldingen van de relevante documenten aan.

Zoektip:

Door de naam van een bepaald fonds of collectie in te tikken, kunt u hier alle documenten die eraan zijn ontleend opvragen. U kunt hierbij denken aan bijvoorbeeld de archieffondsen Staten van Holland, Staten-Generaal of Hof van Holland en Zeeland van het Nationaal Archief. Als u niet weet wat nu de precieze naam is van bijvoorbeeld het Westfries Archief, nodig voor het zoeken in het veld Bron, kunt u door in het veld Toegang de zoekwoorden Enkhuizen, Hoorn of Medemblik in te tikken alle documenten opvragen die zijn aangetroffen in de stadsarchieven van deze steden. Dan komt u ook de naam van de beherende instelling tegen: Westfries Archief.

Verschijningsvorm

Bij de documenten is steeds aangegeven welke verschijningsvorm ze hebben. Standaard staat in het zoekscherm de optie Alle aan. De volgende hoofdvormen van de uiterlijke verschijning van de stukken worden onderscheiden:

a. origineel eigen hand

Geheel eigenhandig door de prins geschreven originele documenten. De databank bevat thans 254 van dergelijke stukken. Ze zijn doorgaans gericht aan de directe familieleden (de eerste echtgenote Anna van Egmond, vader Willem van Nassau, broers Jan en Lodewijk van Nassau, neef Willem van Hessen, zwager Günther van Schwarzburg), of aan de vorst en de landvoogdessen in de Brusselse periode. Deze brieven hebben vaak betrekking op persoonlijke zaken. Over dergelijke zaken laat men niet door een klerk of secretaris schrijven. Als er al eens een particulier een eigenhandige brief ontving, dan moest daar een zeer dringende reden voor zijn. In het geval van Simon Bing, de Hessische Kammermeister, was dat de nijpende toestand van de prinselijke financiën (nr. 1647). In zijn laatste levensjaren schreef Willem van Oranje niet vaak meer eigenhandig. Daarbij moet worden opgemerkt, dat zijn brieven aan zijn derde en vierde echtgenote niet bewaard zijn gebleven.

Van aan de prins gerichte brieven is niet vermeld of zij eigenhandig zijn. Hier wordt de aandacht gevestigd op de brieven van broer Lodewijk van Nassau, tweede echtgenote Anna van Saksen, derde echtgenote Charlotte de Bourbon en oudste dochter Maria van Oranje-Nassau. Deze zijn vaak eigenhandig. Bij een enkele correspondent is er aanleiding de aandacht te vestigen op het feit dat de brief eigenhandig is en dat het niet de gewoonte van betrokkene is eigenhandig te schrijven. Maar

¹⁵ Nrs. 11477 en 11505.

de reden was dan ook in de ogen van de afzender een belangrijke: zij kwam op voor de belangen van haar gunsteling (koningin Elisabeth van Engeland aan Willem van Oranje, vermoedelijk geschreven op 6 februari 1582, ten gunste van Frans van Anjou).¹⁶

b. origineel

Het origineel of de expeditie is het exemplaar van een document dat voor overhandiging of verzending is gebruikt. Hierbij bestaat de mogelijkheid dat het stuk de geadresseerde wel of niet heeft bereikt. In de hectische jaren 1572-1574 zonden de prins en zijn broers Jan en Lodewijk elkaar belangrijke brieven in tweevoud toe, om er zeker van te zijn dat ten minste één ervan zijn bestemming bereikte. Deze brieven dragen de aantekening *Duplicata*. Enkele originele, door de prins ondertekende brieven, zijn door secretarissen later nog tekstueel gewijzigd en daardoor ontwerp of minuut geworden.

c. minuut eigen hand

d. minuut

Een minuut is een afschrift gehouden door de afzender, hetzij op een afzonderlijk blad, dan wel ingeschreven in een brievenboek of register. Met aantekening van de geadresseerde(n), datum van verzending of andere bijzonderheden. Een dergelijk afschrift heeft weinig tot geen doorhalingen. Dit in tegenstelling tot het ontwerp. Daarom staat de minuut ook dicht bij de vorm van het document zoals het is uitgegaan dan het ontwerp en is hij hier hoger in de hiërarchie van verschijningsvormen geplaatst. Niet in alle gevallen kan het juiste onderscheid tussen ontwerp en minuut of tussen minuut en afschrift worden vastgesteld. Naarmate de secretarieën van de overheidsinstellingen en vorsten groter waren en een lange traditie kenden, was er een strikter onderscheid in de registratuur.

Van de hand van Willem van Oranje zijn nog 14 eigenhandige minuten van documenten bekend.

e. ontwerp eigen hand

f. ontwerp

Een ontwerp is een opzet in korte punten van een brief of een concept met doorhalingen en verbeteringen, de fase die voorafgaat aan de definitieve tekst voor de expeditie waarvan kopie werd gehouden in de vorm van een minuut. Door hun tijdelijke karakter zijn ontwerpen meestal niet bewaard gebleven. Van de hand van Willem van Oranje zijn nog 11 eigenhandige ontwerpen van documenten overgeleverd.

g. kopie authentique

De kopie authentique of de geauthentiseerde kopie is een afschrift dat gewaarmerkt is door een daartoe bevoegde functionaris, meestal een secretaris of een notaris. De tekst van de waarmerking houdt in dat de functionaris verklaart wie hij is en waarnaar hij het afschrift heeft genomen. Doorgaans is dat het origineel. De functionaris verklaart tevens hoe de staat van het originele document was en hoe het was ondertekend en/of bezegeld. De handtekening van de prins omschrijft men dan wel eens als: 'ende was geteekent met lange letteren Guille de Nassau'. Door de authenticatie staat de kopie authentique hoger in de hiërarchie van verschijningsvormen dan het gewone afschrift, zelfs al dateert de gewaarmerkte kopie uit de zeventiende eeuw en is het gewone afschrift gelijktijdig aan het origineel.

h. kopie secrétaire

De verschijningsvorm kopie secrétaire of secretariële kopie is in deze databank toegepast op de afschriften in de formulierboeken. Deze worden geacht dicht bij het uitgegane originele document te staan dan een gewoon afschrift. Nader onderzoek van deze boeken zal moeten uitmaken of dit inderdaad zo is. Door het ontbreken van dateringen en verzendplaatsen lijkt het erop, dat afschriften in

¹⁶ Nr. 1289. Omdat de brief niet gedateerd is en noch de naam van de geadresseerde bevat noch de naam van degene voor wie Elisabeth de gunst vraagt, is bij een eerdere editie verondersteld dat de brief uit 1585 dateerde, aan prins Maurits was gericht en ten gunste van Robert Dudley, graaf van Leicester luidde (J.C. de Jonge, *De Unie van Brussel, des jaars 1577, naar het oorspronkelijke uitgegeven. En Bijvoegselen en verbeteringen op de Unie van Brussel, des jaars 1577*. 2 dln. ('s-Gravenhage 1825-1827) II, 207-210). Een in het archief te Marburg aangetroffen afschrift dateert de brief op 1582.

de formulierboeken ook vervaardigd kunnen zijn naar ontwerpen of onvolledige minuten. Ook is het mogelijk dat, door de brieven enigermate te anonimiseren, gestreefd is er werkelijke formulieren van te maken.

De verschijningsvorm kopie *sécretaire* had ook kunnen worden toegepast op de afschriften in de registers van instanties als de Hoven van Holland en Utrecht en de Staten van Holland en Zeeland. Deze afschriften tellen immers voor de verzendende instantie als minuten en hebben door hun wijze van registratie voor de secretarieën dezelfde bewijskracht als originelen. Van dergelijke registerafschriften werden bijvoorbeeld door secretarissen kopieën *authentique* geleverd. In deze databank zijn echter de secretariële kopieën uit andere registers dan de formulierboeken als gelijktijdige afschriften aangemerkt.

i. kopie contemporaine

De omschrijving kopie contemporaine of gelijktijdig afschrift moet u ruim nemen. Bij gebrek aan precieze dateringen kunnen dergelijke afschriften zijn geschreven op of kort na de datum van het origineel of enkele decennia later, tot aan het begin van de zeventiende eeuw. Aan de afschriften is een afzonderlijke paragraaf gewijd.

j. kopie 17e eeuw, kopie 18e eeuw

De datering van deze afschriften heeft op basis van het handschrift plaatsgevonden. Zij is dus ruim van aard en niet al te vaststaand.

k. kopie 19e eeuw

De datering van deze afschriften is preciezer te bepalen die uit voorgaande eeuwen. Deze afschriften maken immers deel uit van collecties, waarvan bekend is dat zij in de negentiende eeuw zijn vervaardigd. Zie hierover ook de paragraaf over afschriften.

l. kopie 20e eeuw

In de databank zijn enkele collecties twintigste-eeuwse afschriften opgenomen. De belangrijkste daarvan zijn de collectie-Japikse in het Koninklijk Huisarchief en de afschriften in opdracht van Vermaseren vervaardigd in de begintijd van het project. Deze berusten bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in de documentatie van het project.

m. editie

Als een editie of uitgave van een document is aangetroffen, is deze in de databank vermeld. Als verschijningsvorm komen de edities consequent na de geschreven overleveringen van documenten. Soms is dit onjuist: een negentiende-eeuws afschrift kan genomen zijn van een zeventiende-eeuwse editie. Edities en afschriften uit latere tijd zijn van belang als u moeite heeft met het lezen van de handschriften. Bij de verschijningsvorm Editie wordt links de verkorte titel van de publicatie geciteerd en rechts de volledige. In de tussenkolom staan de nummers van de delen en de pagina's.

n. excerpt

De verschijningsvorm excerpt valt uiteen in twee categorieën: a) een uittreksel uit een brief, met ruime citaten en vermelding van de overige inhoud, datum en naam van de correspondent; b) samenvatting of, in beknoptere vorm, regest van een document. Een uittreksel is geschreven, en daarmee een nieuw document of deel van een nieuw document. Een samenvatting of regest is opgenomen in een drukwerk. De uittreksels kunnen een verloren gegaan document vervangen. De ruime samenvattingen zoals in de *Calendar of State Papers* of van Demandt in zijn publicatie 'Nassau-oranische Korrespondenzen'¹⁷ hebben hun waarde voor de gebruiker die niet vertrouwd is met het schrift van de documenten. Deze samenvattingen bieden doorgaans ook meer informatie dan het veld Inhoud in deze databank. Meer informatie is te vinden in de paragraaf excerpten.

¹⁷ K.E. Demandt, 'Nassau-oranische Korrespondenzen 1553-1570 in Gestalt der von den Dillenburger Archivaren Johannes von Arnoldi und Heinrich Westerbürg Ende des 18. Jahrhunderts verfassten Regesten', *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 38 (1988) 49-102; 39 (1989) 87-150.

o. facsimile

Het facsimile is een fotografische reproductie van een document. In de Willem van Oranje-literatuur komen er een beperkt aantal voor.

Opmerkingen

De in dit veld geplaatste opmerkingen zijn in principe niet van inhoudelijke aard. Zij hebben wel betrekking op:

- a. De materiële staat van het document, als die van invloed is op de leesbaarheid of op de (on)mogelijkheid het te reproduceren.
- b. De (onbekende) verblijfplaats van het document, als het bij vroeger onderzoek is aangetroffen en beschreven, maar bij meer recent onderzoek niet getraceerd kon worden.
- c. De context van het document: heeft het een apostille, is er een postscriptum (*Post date* of *Zettel*, doorgaans met dezelfde datum als het document: *Datum ut in litteris*), is het stuk een bijlage of heeft het bijlagen. Dit wordt standaard vermeld. Als er bijlagen zijn, zijn die ook afgebeeld.
- d. Medeondertekening door secretarissen en klerken. Als dit alleen blijkt uit de tekst van een afschrift, dan wordt dit als volgt verwoord: 'Het origineel was medeondertekend door ...' Van de kopie authentique of geauthentiseerde kopie wordt vermeld, als het leesbaar is, welke secretaris of notaris het afschrift heeft gewaarmerkt en zo mogelijk wanneer.
- e. De bezegeling. Hierover worden alleen incidenteel opmerkingen gemaakt. Of aan (op perkament geschreven) oorkonden nog een zegel hangt, en in welke staat zich dat bevindt, wordt niet vermeld.
- f. Het gebruik van cijferschrift of vergelijkbare coderingen. Als er een ontcijfering bij de gecodeerde brief aanwezig is, wordt dat vermeld.
- g. De datum. De opmerkingen verduidelijken op grond waarvan voor een specifieke datering is gekozen als de datum van het origineel verschilt van die van de minuut of het afschrift, of als afschriften verschillende dateringen hebben.
- h. De bepaalde datum. De opmerkingen verduidelijken op grond waarvan onvolledige dateringen zo goed mogelijk zijn aangevuld of geheel ontbrekende dateringen zijn gereconstrueerd en bepaald.
- i. De herleide datum naar aanleiding van het gebruik van een specifieke jaarstijl of wegens de kalenderhervorming. De opmerkingen verduidelijken de herleiding naar de Nieuwjaarstijl en naar de Gregoriaanse kalender.
- j. De correspondent, als de prins niet de enige is die een document ontvangen of verzonden heeft. De formulering is als volgt gestandaardiseerd: 'Mede gericht aan ...', 'Mede van ...' of 'Door het Hof van Holland [Utrecht] mede op naam van de prins uitgevaardigd/verzonden'. In de opmerkingen wordt ook verduidelijkt waarom voor de naam van een bepaalde correspondent is gekozen als het document geen geadresseerde of afzender vermeld. Als minuten de aantekening hebben, dat gelijklopende documenten ook aan andere personen of instanties zijn verzonden (*mutatis mutandis*), is dit bij de opmerkingen vermeld. Als andere correspondenten een gelijklopende of bijna identieke brief hebben ontvangen, dan wordt daarnaar verwezen.
- k. De identificatie van de verzendplaats. De opmerkingen plaatsen ook vraagtekens bij de juistheid van de lezing.

l. De verschillen in incipit tussen ontwerp of minuut en origineel. De opmerkingen attenderen hier incidenteel op. Zij geven ook de tweede versie weer als documenten zowel in het Nederlands als in het Frans zijn opgesteld.

m. De opschriften van memories, notities en dergelijke documenten. De tekst daarvan is in de opmerkingen overgenomen daar dit het opsporen naar dergelijke documenten vergemakkelijkt. De opschriften van instructies zijn niet overgenomen.

n. Inhoudelijk verwante documenten. Hiernaar wordt door middel van de formule ‘Vgl. nr. ...’ verwezen.

o. Antwoord op een eerder document van de correspondent en antwoord op het onderhavige document. Verbanden tussen documenten en de antwoorden daarop zijn in de opmerkingen zo veel mogelijk vermeld.

p. Verwijzingen naar geraadpleegde literatuur vinden plaats met achternaam van de auteur/samensteller en verkorte titel. De volledige titels zijn te vinden in de literatuurlijst.